

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Методологія та методика історичних досліджень

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

Український націоналізм: проблема наукового переосмислення

Донедавна словосполучення "український націоналізм" в Україні вживалося лише в лайливому контексті, здебільшого з додатком "буржуазний". Згідно з офіційним теологічним догматом поняття "український буржуазний націоналізм" включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, які не збігалися з державною ідеологією в галузі національного питання і могли (чи вважалося, *що* могли) загрожувати її пануванню або стати основою для сепаратистських тенденцій. В результаті вся більш як 70-річна історія існування радянської України супроводжувалася невтомною війною радянської держави з химерою "українського буржуазного націоналізму" чи "українського націоналізму".

Одним з "фронтів" цієї війни була наука. Армія суспільствознавців, спираючись на догмати офіційної ідеології, протягом кількох десятиліть піддавала анафемі "український націоналізм", як правило, не вникаючи в суть цього поняття. Створено цілий масив літератури, науковий зміст якої важко узагальнити, оскільки вона спрямовувалася на обслуговування ідеологічних потреб режиму, а не на формування наукової точки зору.

Загалом для наукових досліджень ідеологічні містифікації довкола проблем націй, націоналізму і національних відносин мали винятково негативні наслідки: розробки в цій галузі "законсервувалися" на відпо-

відному рівні аж до 90-х років, коли стало очевидним, що дані проблеми в цілому, зокрема, українського націоналізму, потребують фронтальної переосмислення, нових теоретичних і суто прагматичних підходів, подолання стереотипів. Про суспільно-політичні наслідки туг навіть не йдеться: вони -- загальновідомі.

Тим часом націоналізм став фактом суспільно-політичного життя. В Україні легально діє кілька партій і громадських організацій, які претендують на титул націоналістичних. Деякі з них прагнуть поєднати постулати "класичного" етнічного націоналізму з демократичними принципами (Конгрес українських Націоналістів), інші вдавалися до радикально-націоналістичних гасел, агресивно пропагуючи відверто шовіністичні ідеї (частина Української Національної Асамблеї, об'єднання Державна Самостійність України). Елементи націоналістичної доктрини присутні і в програмах так званого "національно-демократичного" табору (Рух, УРП та ін.), хоча представники цієї течії відмовляються від терміну "націоналізм".

Спостерігається навіть ідеологічний мезальянс частини колишньої комуністичної номенклатури з націоналізмом, викликаний перерозподілом влади на теренах колишнього СРСР і прагненням сучасної політичної верхівки легітимізувати свої владні амбіції (так звана "партія влади" часів Л. Кравчука і у "модернізованому" вигляді -- частина сучасного владного істеблішменту). Нарешті, український націоналізм існує і діє на рівні суспільної свідомості (настрої, почуття, культурні артефакти тощо). Традиційно він домінує серед більшості населення Західної України, набув певного поширення і у центральних регіонах країни, головним чином серед частини інтелігенції.

Втім, зауважимо, що переважна більшість населення України ставиться до понять "український націоналізм" і "націоналізм" взагалі у крайньому випадку індивідуально, у гіршому -- різко негативно. Парадокс ситуації полягає у тому, що ця більшість живе в умовах, коли реальним є один з головних постулатів українського націоналізму -- державність української нації. Зрозуміти негативне ставлення до поняття "український націоналізм" неважко, якщо враховувати панування традиційно застережливого відношення до терміну "націоналізм" у масовій свідомості, яке підживлюється скандальною репутацією ультра-націоналістів, жахливими результатами національних конфліктів на Кавказі і в Югославії, нарешті, елементарним незнанням! суті, особливостей і закономірностей функціонування цього феномену.

Отже, дискусія, присвячена питанням історії, генези, політичного сьогодення і майбутнього українського націоналізму, була б цікавою як для розуміння сучасних суспільно-політичних процесів, так і для формування нових теоретичних напрямків у суспільствознавстві. А іже без переосмислення питань історії та функціонування українського націоналізму розуміння сучасної історії неможливе.

Стан дослідження проблеми

Термін "націоналізм" уперше з'явився у французькій політичній публіцистиці наприкінці XVIII ст., згодом, після короткочасної перерви, знову увійшов в ужиток у 30-ті роки XIX ст. і, нарешті, отримав остаточне право на існування у публіцистиці, політології і науковому лексиконі наприкінці XIX -- на початку XX ст.²

Спочатку слово "націоналізм" означало ототожнення особистості з певною етнічною спільнотою, нацією (наявною або такою, що існувала "в проекті"), згодом її ототожнення з певною державою -- реальною чи такою, що була лише на папері.

На Заході науковці зацікавилися цим феноменом майже 100 років тому. Водночас націоналізм став об'єктом досліджень представників найрізноманітніших дисциплін: антропології і соціальної психології, історії

й філософії, політичної економії і міжнародного права, етнографії і навіть біблієзнавства. Історичні коріння націоналізму, його вплив на культуру і політику, його феноменологія, роль у світовій політиці і етнічних конфліктах -- це тільки початок нескінченного списку питань, на яких зосереджували свою увагу дослідники націоналізму протягом останніх десятиліть. Вибіркова бібліографія наукових праць загальнотеоретичного характеру, присвячених націоналізмові, складена автором цих рядків, налічує приблизно дві сотні назв монографій, колективних праць і збірників статей. Серед "піонерів" досліджень у цій галузі були й українські вчені І

У цьому науковому і публіцистичному морі праць легко виявити краплину досліджень, присвячених власне українському націоналізмові. Залишимо осторонь численні розвідки публіцистів та ідеологів радикальною українського націоналістичного руху: від Миколи Міхновського і Дмитра Донцова, Юліана Вассіяна і Миколи Сціборською до Петра Полтави та їхніх післявоєнних епігонів (які були певним внеском у формування ідеології націоналізму, а не його науковим аналізом). Згадаємо лише суто наукові розробки в цій галузі.

Після другої світової війни, коли український націоналізм уперше "помітили" Іга Заході як вартий уваги фактор східноєвропейської політики, з'являються ґрунтовні дослідження, присвячені цьому феномену: блискучі есе Івана Лисяка-Рудницького⁴, монографія Джона Армстронга "Український націоналізм" про ОУН—УПА у 40—50-ті роки (вона витримала три видання і може вважатися класичним твором) \ книга його учня - Кеннета Фармера (присвячена українському націоналізмові у 50—60-ті роки)⁶ і праця Олександра Мотиля про український націоналістичний рух у 20-ті роки⁷. Слід згадати також єдину вдалу (в науковому сенсі) біографію Д. Донцова, написану Михайлом Сосновським⁸.

Усі ці дослідження, написані у 50—60-ті роки, і нині входять до списку наукової літератури, який може вважатися обов'язковим для тих, хто цікавиться феноменом під назвою "український націоналізм". Хоч названі праці є вагомим внеском у розробку проблеми, проте в них (за винятком монографії К. Фармера) український націоналізм розглядається як *політичний рух* і відповідна радикальна ідеологія. Той факт, що націоналізм можна трактувати в ширшому інтелектуальному чи доктринальному контексті, ігнорується.

Минулого року цей список поповнила монографія англійського дослідника Е. Вілсона "Український націоналізм у 1990-ті: віра меншості"⁹, яка викликала чимало критичних зауважень, що спричинить нову хвилю зацікавлення даною проблемою на Заході. З останніх "надходжень" варто згадати велику статтю Романа Шпорлюка в "Сучасності", в якій викладена нова версія української історії (і українського націоналізму) в контексті історії східноєвропейської¹⁰. Слід долучити до цього "реєстру" і праці Б. Кравченка, Дж. Мейса, Дж. Лібера, Я. Білоцерковича та інших західних дослідників, які безпосередньо не присвячені українському націоналізму, але містять історичні матеріали та відповідні узагальнення, без яких неможлива цілісна розробка даної теми.

Отже, доробок західної україністики у дослідження українського націоналізму на перший погляд не досить значний. На жаль, вітчизняні науковці здебільшого не мали до нього доступу — як внаслідок обмеженого знання мов, так і незабезпеченості відповідною літературою. Дослідження українських радянських суспільствознавців, як відомо, жорстко регламентувалися державними ідеологічними інституціями, тому науковий аналіз у них підмінювався "ідейною боротьбою", спрямованою на те, щоб "дати відсіч", "спростувати", "довести неспроможність" тощо.

Щоправда, останнім часом ситуація поступово змінюється, зокрема, долається сумнозвісна ізолюваність української науки від світової, рівень дискусії підвищується, хоча і надалі подекуди відчувається тиск ідеологічної кон'юнктури та ідеологічний чи клановий інтелігентський фанатизм. Свідченням змін на краще є праці представників "нової хвилі", які можна вважати ревізією старих і, мабуть, безперспективних підходів до вивчення феномену, що нас цікавить¹². Вони написані здебільшого під впливом західних соціологічних та політологічних теорій націоналізму, але, зрозуміло, не в цьому полягає їхня привабливість. Ці праці так чи інакше сприяють спробам "вмонтувати" українську історію в загальноєвропейський чи загальнолюдський історичний та інтелектуальний контекст.

Крім того, сформувався, умовно кажучи, "апологетичний" напрямок у дослідженнях націоналізму взагалі і українського націоналізму зокрема. Тут і сучасна націоналістична "партійна" література¹³ претензією на науковий аналіз, і праці фахових істориків¹⁴, і навіть дещо незграбні спроби запропонувати "нову" ідеологію "етнодержавотворення"¹⁵.

Отже, в сучасній україністиці (яку, мабуть, не варто поділяти на вітчизняну та західну) є доробок з досліджуваної нами проблеми, і будь-якому науковцеві не доводиться починати "з нуля". З одного боку, це полегшує дослідження теми, з іншого, створює певні труднощі, оскільки виникає ситуація "про це вже писали". Дійсно, праці Дж. Армстронга, О. Мотиля, К. Фармера і Е. Вілсона разом з "партійною" оунівською історіографією¹⁶ охоплюють майже весь період історії і розвитку українського націоналізму в ХХ ст., щоправда, здебільшого як ідеології або як руху. Особливих наукових відкриттів не передбачається і у специфічних відгалуженнях даної проблематики (наприклад, історії збройного опору ОУН— УПА).

У даному випадку нас цікавить не фактографічне наповнення проблеми (хоча тут все-таки лишається простір для діяльності) чи формальне уточнення або ревізія певних усталених уявлень та понять. Йдеться про інший, *якісний*, підхід до проблеми, без чого навряд чи можливе розуміння новітньої української історії, про зміну нашого трактування українського націоналізму як суспільно-історичного феномену, про спробу систематизації понятійного апарату (яку не треба сприймати як спробу уніфікації).

Проблема термінології і дефініцій

Багатоаспектність явища (чи явищ), що визначається терміном "націоналізм", поліморфність відповідних ідеологій і водночас зовнішня інтелектуальна "спрощеність" його основних постулатів призвели до того, що з'явилися десятки визначень цього феномену, кожне з яких спрямовувалося на фіксацію певних його доктринальних принципів, особливостей чи функціональних можливостей. В західному суспільствознавстві (йдеться про науковців США та Англії, які є лідерами теоретичних розробок у галузі націоналізму) під поняттям "націоналізм" розуміють будь-яке усвідомлене прагнення до національного самовираження¹⁷.

В українській інтелектуальній традиції термін "націоналізм" з'являється у 80— 90-ті роки ХІХ ст. Тоді він ще не мав специфічного ідеологічного забарвлення і ототожнювався з боротьбою нації за свої культурні, соціальні і політичні права¹⁸, тобто мало відрізнявся від ігальноприйнятого на Заході розуміння цього феномену.

На рубежі ХІХ— ХХ ст. ситуація змінилася: поділ українського *національного* руху на окремі конкуруючі течії і боротьба між ними призводять до ідеологізації поняття "націоналізм". Спочатку українські соціал-демократи ввели поняття "український буржуазний націоналізм", запо-

чаткувавши тим самим ідеологізацію терміну (цікаво, що найзавзятіше тоді таврував "буржуазний націоналізм" публіцист, який писав під псевдонімом "Дм. Закопанець" - у майбутньому автор найвагомішого манифесту радикального українського націоналізму Д. Донцов)¹⁴.

Тогочасна українська ліберально-демократична інтелігенція (або, як вона називала себе, поступовецька), яку соціал-демократи охрестили "буржуазно-націоналістичною", у свою чергу, також відмежувалася від "націоналізму", ідентифікуючи його з радикально-націоналістичною ідеологією Народної української партії М. Московського. Оскільки лідер останньої свідомо вживав термін "націоналізм" стосовно своїх ідеологічних конструкцій, фактично з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння "українського націоналізму" як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності і ксенофобії.

Після поразки української революції 1917—1920 рр. термін "націоналізм" був досить швидко присвоєний радикальними націоналістичними угрупованнями в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, які опинилися в складі держав-сусідів. Безумовним кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: незалежність, державність і соборність української нації. Вихід у світ 1926 р. книги Д. Донцова "Націоналізм" і дискусія довкола неї в українській публіцистиці²⁰ публікація праць ідеологів ОУН Ю. Вассіяна і М. Сціборського та інших у 20—30-ті роки²¹ призвели до того, що ідентифікація "українського націоналізму" з відповідним політичним рухом та ідеологією (у даному випадку - ОУН) стала вже усталеною традицією, данину якій віддавали і дослідники, і політики, і публіцисти — як радянські, так і західні.

Якщо відмовишся від "партійного" розуміння цього терміну, можна запропонувати узагальнююче визначення, зокрема, припустити, що націоналізм -- *це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності певної нації чи націй взагалі*. Це повною мірою стосується українського націоналізму. Наведемо ряд характерніших, специфічніших функціональних характеристик націоналістичної доктрини, які запропонував професор Лондонської школи економіки (Лондонський університет) Ентоні Сміг "1. Поділ людства на нації є природним: 2. Кожна нація має свій специфічний характер; 3. Джерелом, першоосновою будь-якої політичної влади є нація, вся спільнота в цілому; 4. Якщо людина хоче буга вільною і прагне самореалізації, вона має ототожнювати себе з певною нацією; 5. Нації можуть самореалізуватися лише у власній державі; 6. Відданість національній державі, батьківщині — понад усе; 7. Головною передумовою всесвітньої свободи і гармонії є зміцнення національних держав" --. Ці основні елементи націоналістичної доктрини неважко знайти в українському націоналізмі, якщо сприймати його саме як світогляд.

Варто згадати і таку, "інструменталістську" характеристику націоналізму, запропоновану професором Гарвардського університету Р. Шпорлюком: "Націоналізм був багатоаспектним історичним явищем, він не обмежувався рамками культурницької програми чи руху або суто політичними питаннями. Він також не зводився лише до програми економічного розвитку, незалежно від того, де він з'являвся - чи то у політично незалежних державах (наприклад, в Італії після її об'єднання), чи серед тих народів, які ще не досягли політичної незалежності. Націоналізм мав справу з усіма згаданими проблемами. Його прихильники одночасно змагалися за політичну незалежність, збереження і розвиток окремої культурної ідентичності їхніх народів і за економічний розвиток нації. По суті, націоналізм був програмою і рухом за створення нових типів спільнот — націй"²³.

Нарешті, згадаємо ще одну, досить ефективну дефініцію націоналізму, яка буде корисною для побудови подальшої системи аргументів, її запропонував Ернест Гелнер: "Націоналізм є переважно політичним принципом, згідно з яким політичний і національний складники мають відповідати один одному. Як почуття або ж як рух, націоналізм найкраще можна визначити через цей принцип. Націоналістичний *сентимент* відповідає почуттю незадоволення, викликаному порушенням згаданого принципу, або почуттю задоволення, яке виникає завдяки реалізації цього принципу. Націоналістичний *рух* виникає на основі сентименту такого роду"²⁴.

Наведені визначення (їх можна продовжувати і далі) мають підвести до ще одного, конкретнішого визначення - *український націоналізм варто розглядати і розуміти як цілісний історичний феномен, одночасно: 1) як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі 2) як світогляд, 3) як специфічну ідеологію і політичний рух*. Вважаємо, це дало б змогу позбавитися термінологічної плутанини та ідеологічних упереджень, коли, припустимо, слово "патріотизм" має всі ознаки соціальної і політичної престижності, а слово "націоналізм" викликає асоціації з ментальними і психічними збоченнями, політичною агресивністю та ідеологічним фанатизмом. Крім того, це дозволяє певною мірою "деідеологізувати" поняття "український націоналізм".

Згадані параметри можна вважати також рівнями функціонування українського націоналізму і одночасно етапами його історіогенези. Йдеться про те, що історично націоналізм зародився на соціально-психологічному рівні, згодом він еволюціонував у певний світогляд певної суспільної групи і, нарешті, сформувався як ідеологія і **політичний рух** (далі він мав би функціонувати на усіх трьох рівнях одночасно), проте історія лише епізодично давала йому такий шанс...

Проблема типології

Звичний ярлик "буржуазний", застосований щодо українського націоналізму радянськими **суспільствознавцями**, зрозуміло, мав суто неологічне значення, його науковий зміст був нульовим. Парадокс історії полягає саме у тому, що український націоналізм у відповідний час не був буржуазним, і саме це значною мірою позначилося на ході української історії. Втім, ідентифікація націоналізму з певним класом чи певними соціальними верствами як аналітичний принцип використовується всіма суспільствознавцями - не тільки марксистами. Якщо ототожнювати появу націоналізму як світогляду або як певної доктрини з певною соціальною верствою чи класом, то його "українську версію" треба адресувати інтелігенції. Згадаємо також характерний шлях радянської історіографічної школи поділ на націоналізм пануючих і поневолених, великих і малих націй, коли за останніми визнавалися політично та історично прогресивні риси.

Західне суспільствознавство пропонує більше розмаїття підходів до класифікації і типології націоналізмів²⁵. Наведемо лише деякі з них. Один з "першопроходців" наукового осмислення феномену націоналізму, професор Сіті Коледжу Нью-Йорка Ганс Кон систематизував націоналізм за чотирма ознаками: походження, історична мотивація, функціональні характеристики і спрямування розвитку. В результаті, на його думку, націоналізм поділявся на два історичних типи: націоналізм західного світу і **націоналізм "поза"** Заходом (переважно йшлося про Центральну і Східну Європу, Азію). У цьому поділі неважко знайти відлуння традиційного розмежування християнської цивілізації по лінії "візантійський Схід" - "римо-католицький Захід".

Націоналізм Заходу виник переважно як політичний феномен. Його появі передувало **формування** "національних держав". Він був продук-

том еволюції Ідей, коріння яких сягало в епохи Відродження, Реформації та Просвітництва, виникав у плюралістичних, відкритих суспільствах (зрозуміло, в період їх формування), спирався на економічну і політичну силу буржуазії, культивував індивідуалізм, суверенність особи, націю трактував як спільноту громадян, об'єднаних єдиною метою, своєрідною соціальною угодою. Його дебют на політичній арені -- кінець XVIII - початок XIX ст. (Франція, Англія, США).

Націоналізм другого типу виникає пізніше, у менш розвинутих суспільствах. В його першооснові -- мотивація "культурницького" характеру. Він зароджувався в авторитарних, закритих суспільствах, на відміну від західного ґрунтувався не на *ratio*, а на ідеалістичних мотивах, міфах про минуле. Нація розглядалася як ірраціональна спільнота, об'єднана спільним "духом", етнічною, культурною спорідненістю. Наголос робився не на права особистості, а на права колективу, спільноти. Характерною рисою цього типу націоналізму був комплекс національної меншовартості (який компенсувався надмірною самовпевненістю і агресивністю). Соціальні верстви-носії такого націоналізму - аристократичні "верхи" суспільства, які прагнуть поширювати відповідні ідеї в масах, причому ці ідеї, як правило, мають консервативний характер²⁶.

Цю схему запропонував історик. Певною мірою вона є зручною (як й інші типології: Карлтона, Дж. Гейза, Г. Тре-вора-Ропера та ін.) і впливає на відповідні історичні дослідження. Однак зрозуміло, що вона не охоплює історичні особливості різних націоналізмів, не кажучи вже про те, що риси "західного" типу можна знайти в будь-якому "східному" його візаві і навпаки. Як слушно зауважив Е. Сміт, Іспанія, Ірландія і Бельгія з їхніми націоналізмами мої ли опинитися у "східному" таборі, а "східний" колективістський принцип легко ідентифікувати у "західному" французькому націоналізмі²⁷.

У різних варіаціях схема Г. Кона використовувалася дослідниками для визначення місця та історичної ролі конкретних версій націоналізму. Вона залишається в "науковому обігові" і нині. Зокрема, її модифікацією можна вважати майнопопулярнішу сьогодні класифікацію націоналізмів, запропоновану професором Бостонського університету Лією Грінфелд у монографії "Націоналізм: п'ять шляхів до модерності" (1993 р.). Американська дослідниця використала досвід усіх попередніх класифікацій націоналізму і спробувала створити схему, спираючись на історичний розвиток таких країн, як Англія, Франція, Росія, США та Німеччина. Націоналізм як систему шей, вважає вона, слід класифікувати за трьома ознаками: по-перше, за його співвідношенням з демократією; по-друге, його ставленням до ідеї суверенності особи та народу; по-третє, за таким критерієм, як спосіб визначення належності до (національної) спільноти.

За останньою ознакою будь-який націоналізм необхідно характеризувати як *громадянський* або як *етнічний*. Громадянський, у свою чергу, має два різновиди: *індивідуалістично-ліберальний* та *колективістсько-авторитарний*, у той час як етнічний націоналізм може бути лише колективістсько-авторитарним²⁸.

Побудувавши цю цікаву, зручну і синтетичну схему, Л. Грінфелд передбачливо випереджає своїх критиків, зазначаючи: "В дійсності, зрозуміло, найпоширенішим типом є змітаний [тип націоналізму]"²⁹. Отже, "наїгнотішша" (інакше кажучи узагальнення деяких попередніх) типологія націоналізмів дає нам *сую* змогу конструювати, застосування якої щодо певного конкретного типу націоналізму хоч і дозволяє знайти певну "точку візаві" (на жаль чи на щастя?), не дає універсального трафарету, за яким різні націоналізми можна "розкласти по полицях"³⁰.

Наведені класифікації можна так чи інакше застосовувати і щодо українського націоналізму, визначаючи його тип, проте завжди треба

мати на увазі: по-перше, що жодна з цих (і усіх інших) класифікацій не дає узагальнюючої характеристики будь-якого націоналізму, зосереджуючись лише на його окремих, здебільшого домінуючих історичних чи функціональних особливостях; по-друге, вони мають суто інструментальне значення. Отже, *умовно* охарактеризуємо український націоналізм *переважно* як "етнічний" націоналізм "східноєвропейського тану" і елементами "громадянського" к окремих епізодах його історії (наприклад, національна політика Центральної Ради певною мірою відповідала принципам громадянського націоналізму, його елементи мали місце в діяльності уряду ЗУНР тощо).

Згадаємо ще декілька теоретичних розробок, які допомагають переосмислити проблеми історії і сучасного стану українського націоналізму. Згідно з теорією американського соціолога Карла Дойча³¹, визначення природи націоналізму неможливе без дослідження комунікативної системи суспільства, що включає такі компоненти, як соціальне стандартизована система символів (стандартизована мова), система вберігання і поширення інформації (бібліотеки, мас-медіа тощо), тобто система засобів, яка об'єднує певну спільноту єдиним інформативним полем і дає змогу таким чином її членам усвідомлювати свою спільність і водночас відмінність від тих, хто не належить до неї. Ця теорія буде корисною, наприклад, при виявленні причин слабкості українського націоналізму у "підросійській" Україні та його відносно високої мобільності та впливовості на західноукраїнських землях.

Найвидатнішим представником так званої "модернізаційної" теорії націоналізму був англійський вчений Е. Гелнер. Перехід від традиційного аграрного суспільства до модерного індустріального породжує потребу в його культурній гомогенності, і саме ця потреба є передумовою виникнення націоналізму. Останній виникає в різних країнах під впливом нерівномірного переходу до модерного індустріального суспільства внаслідок "ерозії" старих соціальних структур. Провідну роль у формуванні націоналістичної доктрини і "винаходженні нації" відіграє інтелігенція. Націоналізм у цьому варіанті перетворюється на доктрину модернізації, більше того, він не стає "...пробудженням націй до самоусвідомлення: він винаходить нації там, де вони не існують..."¹² (Зрозуміло, це надзвичайно стислий виклад деяких ідей Е. Гелнера, який шіро понував одну з найцікавіших наукових теорій націоналізму).

Стосовно українського націоналізму схема Гелнера часом "не спрацьовує", якщо розуміти її буквально. Проте, якщо проаналізувати процес розвитку і політичної мобілізації українського суспільства на рубежі XIX—XX ст., неважко помітити, що феномен, який є об'єктом нашого дослідження, слід розглядати як реакцію інтелігенції на модернізаційні процеси, що рошивалися під егідою чужонаціональної влади, процеси, які руйнував традиційне українське аграрне суспільство, але не внаслідок дії "внутрішніх" для нього, а "зовнішніх" сил.

Найвідоміші представники "інструменталістських" теорій нації і націоналізму - американський дослідник Бенедикт Андерсон і англієць Ерік Гобсбаум (до речі, обидва вищають належне марксистській інтелектуальній традиції) розглядають націю як "уявлену політичну спільноту" або як "винайдену традицію", необхідну політичній еліті у боротьбі за легітимізацію своєї влади в епоху масових рухів і революцій¹³. Їх підходи можна використовувати при аналізі формування і генези так званої "української ідеї", причому не тільки в період "національного відродження" XIX ст., але й стосовно сучасних спроб формування образу нації.

Отже, навіть побіжний огляд деяких теорій націоналізму, створених на основі аналізу світового історичного досвіду, свідчить про те, що український націоналізм "вписується" в загальний контекст світової іс-

торії, хоча, зрозуміло, має специфічні риси, особливості та "аномалії", пов'язані з його історичною генезою. Виникнення і розвиток українського націоналізму в усіх згаданих іпостасях -- прояв загальносвітових тенденцій і, хоча це й парадоксально, - - прояв загальнолюдського в національному.

Історична генеза

Питання про історіогенезу націоналізму безпосередньо пов'язане з історією формування української нації. Більшість дослідників вважають, що нації -- відносно недавній історичний феномен. На їх думку, інтенсивне формування та поява *модерних* (тобто сучасних) націй відбувалися наприкінці XVIII на початку XIX ст. За твердженням меншості, виникнення *модерних* націй неможливе без існування відповідних давніших почуттів, поглядів, рефлексій, які висловлюються і "кодифікуються" в національних міфах, історичній пам'яті, цінностях і символах (Е. Сміт, Дж. Армстронг), іншими словами, акумулюються в культурі⁵.

Л. Грінфелд вважає, що перша модерна нація -- англійська -- існувала як оформлена повноцінна політична спільнота вже у XVI ст. На користь меншості свідчать і дані історичної антропології, етнографії, історичної географії тощо (на род и-автохтони, зокрема, як правило, претендують на за давність націогенезу).

Утім, цілком очевидно, що розбіжності між "модерністами" і "примордіалістами" стосуються суго термінологічних аспектів: про які "нації" йдеться -- перші здебільшого роблять наголос на політико-економічних компонентах націогенезу, другі -- на культурних, лінгвістичних, географічних чи соціально-психологічних тощо.

Ще раз звернемо увагу на цікавий збіг "взаємовиключних" методологій: радянське суспільствознавство підходило до розв'язання проблем націогенезу саме з "модерністських" позицій, щоправда, на основі "класовою підходу" поява націй і націоналізму пов'язувалася і виходом на історичну арену буржуазії.

Ці зауваження важливі ;ши нас, головним чином, щоб з'ясувати, де, в якому пункті історичною часу треба шукати початки формування *окремої самоїдентичності* українців. Коли українська нація почала формуватися як "уявлена спільнота"? Відповідаючи на ці запитання, варто було б виходити з декількох засад: по-перше, даний процес не був фатально детермінованим "історичною необхідністю" виникнення української нації, він складався з серії закономірностей і випадковостей; по-друге, цей процес не був безперервним і не розвивався весь час по "висхідній" лінії: у ньому спостерігалися паузи, періоди зворотнього розвитку; по-третє, цей процес треба розглядати у взаємозв'язку і взаємодії з відповідними процесами у нації-сусідів; по-четверте, розглядаючи історію формування *національної ідентичності* українців, треба чітко розрізняти Ідентичність культурних і політичних еліт (яка піддається хоча б приблизному аналізу) та ідентичність мас (яку проаналізувати майже неможливо внаслідок відсутності відповідних ;джерел).

Тут треба згадати цікаве спостереження професора університету Нью-Касл (Англія) Девіда Сондерса стосовно саме "українського випадку": "Національні ідентичності можуть існувати досить невиразно ще до того, як вони реалізуються в державності Вони можуть існувати і без такої реалізації. Вони можуть урізноманітнюватися і змінюватися. Вони можуть проявлятися лише зрідка. Але вони цілком піддаються аналізу, якщо розглядати їх протягом досить тривалого періоду"⁶.

Залишимо поза увагою прагнення "задавити" процес початку націогенезу українців часами існування нагшшіфічних народів чи, припустимо, часами Київської Русі. Диспути у цій галузі іноді нагадують

сварку віруючих з атеїстами, коли жодній зі сторін не вистачає аргументів на підтвердження чи заперечення факту існування Бога. Дослідження представників "класичних" українських історіографічних шкіл (В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич), сучасні фундаментальні розробки (Ф. Сисин, В. Смолій та В. Степанков, Т. Хінчевська-Геннель, В. Щербак, Н. Яковейко та ін.) дають змогу локалізувати період формування "протоукраїнської", "руської", "рутенської", а якщо абстрагуватися від політичного "корегування" історії - "окремої" ідентичності українців як територіальної, культурної та соціальної спільноти.

Існують принаймні три параметри, на які орієнтуються дослідники і які піддаються верифікації: мова, наявність історичної традиції, релігія •". На основі аналізу цих параметрів можна стверджувати, що протягом XVI—XVII ст. відбувався процес акумуляції в свідомості "українських" (термін "український" вживається як географічний) сліт 1-их елементів, за якими вони відокремлювалися від ширшого культурно-політичного і релігійного довкілля, від відносно недиференційованого до цього часу культурно-політичного простору, де домінувала культура, віч якої треба було "відокремитися" або ж якій треба було протиставитися.

На цей час припадають і початки формування ідеї "політичної відрубності" і державницької ідеї (їх не варто ототожнювати з національною ідеєю, яка, безумовно, була інтелектуальним продуктом кінця XVII ст.). У сучасній історіографії навіть вживаються терміни "національна революція", "національно-визвольна війна" та ін. стосовно цих часів і деяких подій³⁸. Очевидно, такі терміни можна вважати проявом "рефлексивної історії", коли сучасні поняття екстраполюються на явища минулого. Термін "нація" якщо і вживався в ті часи, то здебільшого для визначення певних культурних чи політичних еліт³⁹. Отже, його семантичне значення було досить специфічним і відмінним від сучасного. Утім, термінологічні проблеми сучасної української історіографії потребують окремого дослідження.

У процесі культивування культурної, а часом і політичної окремішності, автономності в середовищі української політичної і культурної еліти спостерігається перерва протягом значної частини XVIII ст. (загальновідомі поодинокі винятки лише підкреслюють спрямування головної тенденції). Структура політичних лояльностей верхівки українського суспільства вмонтовувалася в російську абсолютистську систему, хоча, як доводять сучасні автори, в середовищі української еліти періодично з'являлися "автономістські" амбіції⁴⁰, які, гадаємо, також не можна було ототожнювати з "державницькими", а тим більше "національними" ідеями. Вважаємо, що "автономна" ідентичність локальної еліти стосувалася здебільшого її прагнення зберегти станові привілеї, територіальні особливості самоврядування. Це була реакція не на "національну", а на станово-територіальну асиміляцію українських земель та еліти.

На початку епохи так званого "національного відродження", яка охоплює період з кінця XVI до 20-х років XX ст., специфічно українська ідентичність не існувала як цілісне явище. Будителям "сплячої нації" довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її, починаючи з головного - формування уявлення нації про себе. Можливо, звичний термін "національне відродження" виглядає дещо ідеологічно кон'юнктурним, і слід було б говорити не про "відродження", а про "народження", тобто про початковий етап формування модерної нації. У загальних рисах цей процес відомий фахівцям, отже, не варто вдаватися в його деталізацію і повторення загальновідомих фактів. Зауважимо лише, що він вибував за спільним для більшості східноєвропейських націй сценарієм, основні моменти якого віобразжені у періодизаціях М. Гроха, П. Магочія та ін.⁴¹.

Саме процес формування "уявлення про себе" (можемо також назвати його процесом творення нації як "уявленої спільноти") спричинив виникнення українського націоналізму в тому розумінні, яке пропонується у даній статті. Протягом XIX ст. український націоналізм пройшов у своєму саморозвиткові три фази: зародившись на соціально-психологічному рівні як суміш станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти та культурницьких інтересів нової, "різничинської", інтелігенції, він під впливом дії зовнішніх факторів набув нової форми *етнічної*, а згодом *національної ідентичності* інтелектуальної еліти українського суспільства. Через декілька десятиліть він став елементом *світогляд* певної її частини (*національна свідомість*), а наприкінці XIX ст. почалося оформлення його в ідеологію і політичний рух, завдання якого було "класичним" для східноєвропейських націоналізмів - "покликати" до політичного буття маси, перетворити їх на націю. Ідеологічне і політичне оформлення українського націоналізму на рубежі XIX—XX ст. було спровоковано і моїутніми соціальними факторами.

В руслі згаданої вище "модернізаційної" теорії можна висунути таку гіпотезу: перехід імперій до індустріальної модернізації і виникнення у пануючих націй відповідних тинів націоналізму (як доктрини модернізації) спричинили кризу архаїчно-аграрного українського суспільства. Фактично відбувався процес зміни типу суспільства в імперіях, до складу яких входили українські землі.

Для українців ці зрушення були зумовлені не внутрішніми факторами органічного розвитку (зокрема, соціально-економічними), а зовнішніми - потребою центра-метрополії в модернізації. Індустріальна модернізація (перехід ви традиційно-аграрного суспільства до індустріально-модерного) призводила до розбалансування традиційної соціальної структури, властивої українцям, породжувала серйозні соціальні проблеми і з\гушувала політичне активігу частину українського суспільства гігукати адекватну відповідь.

Оскільки на цей час національна ічентичність української інтелектуальної (вона ж і політична) еліти вже існувала, ця відповідь формулювалася у термінах націоналістичної або ж значно популярнішої соціалістичної ідеології (про взаємодію націоналізму і комунізму ігітимється нижче).

Звідси можна зробити таке припущення: український націоналізм як ідеологія і форма політичного руху був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не її наслідком. Модернізація, яка здійснювалася під егідою панівних щодо українців націй, посилювала асиміляційні процеси, відчуження сільської культури від міської, доводила до кризового стану традиційні цінності, зосереджені тля більшості української інтелігенції в ареалі традиційно-аграрної культури. Захист цих цінностей на ідеологічному рівні призводив до визрівання культурницького, а і ним і політичного націоналізму, які охоронці імперської неподільності в Росії безпомилково охарактеризували як "сучасний етап південноросійського сепаратизму"⁴.

Нагадаємо ще одну характерну особливість історичної генези українського націоналізму: якісні відмінності цього процесу на західноукраїнських землях та на Наддніпрянщині. Історичний час плинув неоднаково в різних історичних просторах, відрізнявся політичний та інтелектуальний клімат, тому іноді український націоналізм в цих регіонах мав настільки серйозні відмінності, що можна було говорити про два українських націоналізми. Цікаві спостереження щодо цього с у статтях П. Магочія та Р. Шпорлюка ^ (хоча ці автори використовують іншу термінологію). Вважаємо, що цей аспект "національного виродження" також потребує спеціального дослідження. Утім, незважаючи на відмінності розвитку націоналізму у різних історичних регіонах України, з

другої половини XIX ст., коли контакти між ними стали інтенсивнішими (згадаємо "комунікаційну" теорію націоналізму), це був єдиний взаємодоповнюючий процес, який відбувався різними темпами в різних регіонах.

Проблема взаємодії і взаємовпливів

Еволюція українського націоналізму проходила не у вакуумі. Припускаємо, що він значною (часом вирішальною) мірою був продуктом зовнішніх впливів, результатом складної взаємодії і взаємного проникнення інших ідеологій, доктрин, світоглядів. Однак така властивість не була особливою рисою власне українського націоналізму, бо притаманна будь-якій доктрині і націоналістичній зокрема⁴⁴.

За браком місця обмежимося побіжними зауваженнями-гіпотезами. Припустимо, що початкові інтелектуальні передумови виникнення українського націоналізму фортувалися під впливом ідей Французької революції (за схемою: суверенність особи суверенність народу "нації"), епох Просвітництва та Романтизму, які були перенесені на українську територію (проблема "Імпорту" ідей в українській історії потребує фундаментальних розробок). Якщо виникла ідея суверенності певного народу, чому це не могла бути ідея суверенності "малоросів"?

Ідеологічне оформлення українського націоналізму * другої половини XIX ст. відбувалося під впливом таких духовно-інтелектуальних течій, як романтизм і позитивізм. Зокрема, ідеологічний і політичний дебют радикального українського націоналізму на рубежі XIX–XX ст. чималою мірою був реакцією на кризу позитивізму, кризу аполітичного культурництва і просвітництва, так званого українською народництва, хоча і не слід забувати того, що новоявлені українські націоналісти виховувалися саме в гуртках "культурників" (те ж стосується і українських соціалістів).

Оформленню *етнічної* самосвідомості неолітів українства середини XIX ст. в самосвідомість (ідентичність) *націонсїйну* сприяли також впливи російського і польського націоналізмів. Зокрема, виникнення і пропаганда концепції "самодержавство, православ'я, народність" могли підштовхнути до пошуків і формулювання "української альтернативи", а невтомна боротьба сусідів-поляків за підновлення своєї державності мала стані падижаючим прикладом для конструювання ідеї культурного і політичного сепаратизму (згадаємо "федералістичну" ідею польських повстанців 1863 р. щодо відновлення Речі Посполитої у вигляді добровільної федерації *трьох окремих* народів: польського, литовського та українського)⁴⁵.

Варто вказати і на роль "конфліктного фактору" у формуванні національної свідомості українців. Наприклад, політика переслідувань української мови і культури в Російській імперії у другій половині XIX ст., яка традиційно розцінюється як така, що ослабила "український рух", могла сприяти поглибленню і загостренню (іолітизації) національного сентименту діячів епохи "національного відродження" та еволюції його в національну свідомість і далі - в спроби інституціонального оформлення відповідної протидії. До речі, термін "сепаратизм" стосовно культурницьких ініціатив діячів українського руху вперше пролунав саме з табору охоронців "єдиної і неподільної"...

В Західній Україні потужним фактором прискореної еволюції українського націоналізму в ідеологічні і політичні форми була дедалі гостріша конкуренція з поляками. Останні були не тільки конкурентами, але й давали українцям наочний приклад національної самоорганізації: відповідаючи на виклик поляків, вони майже в усьому копіювали своїх противників. Чи не стала етнічна концепція польської нації, яка набула поширення у другій половині XIX ст., могутнім поштовхом для виникнення відповідних поглядів серед діячів українського руху початку нинішнього століття?

Один з найцікавіших сюжетів в історії українського націоналізму - його взаємодія з соціалізмом і комунізмом. Як доводить Роман Шпорлюк, така взаємодія (націоналізму і комунізму) була загальносвітовою тенденцією⁴⁶. Перші заклики до незалежності і соборності України, як відомо, пролунали з рядів української марксистської інтелігенції в Галичині (В. Будзіновський, Ю. Бачинський) і від імені соціалістичної інтелігенції на Наддніпрянщині ("Самостійна Україна" М. Міхновського) - щоправда, останній! не належав до соціалістичних угруповань. Перші програмні документи українських націоналістів (Народна Українська Partія) містили чимало соціалістичних гасел і вимог, а члени цієї партії називали себе націонал-соціалістами. Найвидатнішим ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов починав свою політичну кар'єру як соціал-демократ. Втілення в життя націоналістичного ідеалу створення української держави у 1917 р. стало справою українських соціалістів, а здобуття незалежності у 1991 р. — чималою лирою було результатом дій частини керівництва Комуністичної партії України.

Варто згадати і такий феномен, як український "націонал-колгунізм" 20-х років, який зароджувався на початку XX ст., - спроби поєднати націоналістичні постулати з комуністичними⁴⁷. Такі спроби спостерігалися і пізніше -- у 60-ті (серед частини українських дисидентів)⁴⁸, і у 90-ті роки (про "націоналізм номенклатури" вже йшлося).

Елементи націоналістичної доктрини неважко відшукати у будь-якій ідейній течії українства кінця XIX • першої третини XX ст.: народницькій, консервативній!, соціалістичній (комуністичній), демократичній!. Цілком очевидно, що воно впливало на кожну з них і, відповідно, саме відчувало впливи з їхнього боку, запозичувало певні елементи з інших доктрин.

Можливо, найцікавішим прикладом діалектики зовнішніх впливів і внутрішнього розвитку в історії українського націоналізму є так званий "інтегральний" націоналізм 20—30-х років (варто зауважити, що цей термін є невдалим). Поява цієї течії була цілком закономірним наслідком поразки української революції 1917— 1920 рр. і одночасно проявом глобальнішої тенденції до радикалізації націоналістичних рухів після першої світової війни. (Припустимо, Ідо будь-який націоналістичний рух, який розвивається в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, матиме рачикальний характер). Сама ж ідеологія "інтегрального" націоналізму представляла собою низку доктринальних запозичень з популярних у той час расових, етатистських, елітаристських та інших теорій, з полученням певних традиційних для української політичної думки кінця XIX — початку XX ст. постулатів, проти яких цей різновид націоналізму так палко боровся. Це стосується як "батька" українського радикального націоналізму Д. Донцова, так і найвидатніших теоретиків Організації Українських Націоналістів (М. Сціборського, К. Вассіяна та ін.).

Отже, еволюція українського націоналізму не була самодостатнім процесом. Більше того, феномен чималою мірою став наслідком зовнішніх впливів і взаємовпливів. Зрозуміло, що без наявності відповідних внутрішніх передумов виникнення будь-яких форм українського націоналізму було б неможливим. Проте саме зовнішні фактори і впливи стали тим поштовхом, завдяки якому український націоналізм перетворився в реальність, духовну, ідеологічну і політичну силу.

Історія і сучасність

Після закінчення другої світової війни, об'єднання українських земель у сюїаді СРСР і розгрому УТТА— ОУН український націоналізм як ідеологія і політичний рух став надбанням політичної еміграції з відповідними негативними наслідками: політичними розколами, фракційністю, до-

гматизацією окремих спрямувань і стагнацією ідеології. Водночас відбувалася "інфільтрація" елементів демократичного світогляду в ідеологічні настанови радикального націоналістичного руху. Цей процес розпочався ще напередодні війни і активізувався під впливом політичного досвіду воєнних років і західної демократії, в умовах якої довелося існувати ОУН.

В Україні протягом 50—70-х років спостерігалися спроби відновити націоналістичний рух на зразок ОУН в підпіллі (**Український** національний комітет, **Український** національний фронт та ін.), які, проте, виявилися безуспішними. Безумовно, на соціально-психологічному рівні український націоналізм існував, але навіть і такі його прояви придушувалися. Водночас Радянська держава поступово і послідовно насаджувала радянську ідентичність у руслі політики формування " нової історичної спільноти раїнського народу". Елементи націоналістичної ідеології можна було вишукати в середовищі **шестидесятників** і дисидентів, але це були спорадичні прояви. Таким чином, здавалося б, український націоналізм не має шансів на виживання в Україні.

Однак найменше ослаблення **ідеологічного** диктату правлячої партії в часи "перебудови" дало простір для виходу саме націоналістичного ементенту, а незабаром відновлення українського націоналізму в Україні як ідеології, так і політичного руху. Щоправда, колапс комуністичної ідеології не призвів до панування **націоналістичної**. Націоналізм не став для українців (громадян України) ані доктриною модернізації, ані ідеологією національної солідарності. Можливо, одна і причин цього полягає в тому, що український націоналізм майже в усіх іпостасях Іалишається *етнічним*. В основу його покладено ідею лояльності особи певному етносу, а не ширшій *пайітичній спільноті* -- *нації*, ідею етнічного походження особистості, а не свідомого політичного вибору, ідею кровної спорідненості, а не ідею громадянства. У такому вигляді український націоналізм як ідеологія і рух навряд чи має шанси на **політичний** успіх, і завжди існуватиме тенденція до його політичної радикалізації та ідеологічної стагнації. Вважаємо, що тільки його трансформація в націоналізм! **громадянський** (коли поняття "українська нація" ототожнюватиметься не з етнічною, а з політичною спільнотою, з громадянством певної держави) дає йому можливість для подальшого розвитку і впливу на суспільство. При цьому велика роль належатиме державі, яка поки що :Це в зворотньому напрямку, забезпечуючи максимальне відчуження власних громадян від себе, таким чином підриваючи основи громадянської злагоди, суспільства і політичної нації в цілому.

¹ Див, наприклад: Є в і о к н м е н к о В Ю Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968; Р и м а р е н к о К) І Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації - К., 1974; Р и м а р е н к о Ю. І Український буржуазний націоналізм — ворог **інтернаціонального** е знання трудящих -К., 1970; Іа ін."

- С o n n o r W a l k e r A Nation is a Nation, is a State, is ail Ethnic Group, is a. // Nationalism (ed by John Hutchinson and Anthony D Smith) — Oxford—New York, 1994 — P. 41

² С т а р о с о л ь с ь к и й В Теорія нації — Відень, 1922, Б о ч к о в с ь к и й О І. Вступ до націології. — Мюнхен, 1991—1992

³ R u d u y t s k y I v a n. Essays in Modern Ukrainian History — Edmonton, 1987: Л і с я к-Р у д н и ц ь к и й І в а н Між історією і політикою: Статті до історії та критики української **суспільно-політичної** думки — Мюнхен, 1973

⁴ A r m s t r o n g J o h n A Ukrainian Nationalism (3d edition) — Englewood. Colorado, 1990

⁵ F a r m e r K e n n e t h C Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy — The Hague, 1980

M o t y l A l e x a n d e r J The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of **Ukrainian** Nationalism, 1919—1929 — Boulder, 1980

⁶ С о с н о в с ь к и й М и х а й л о Дмитро Донцов: політичний портрет (з історії розвитку ідеології українського націоналізму). — Нью-Йорк — Торонто, 1974.

^{ij} Wilson Andrew Ukrainian Nationalism in the 1990s A Minority Faith - Cambridge, 1997

¹⁰ Німчурок Роман Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996 - № 1-12

Kra\vs\ieiko Bohdan Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine - London, 1985; Liber George (). Soviet Nationality Policy. Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian USSR. 1923- 1934 - Cambridge, 1992; Mac e James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933 - Cambridge, 1983; B i l o s e I k o \ \ y c / J a g o s l a w Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation - Boulder and Lou don, 1988 Іа іп

² Майборода Олександр. Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях // Політологічні чигання - 1992 - № -- С 127-150; Кулик Володимир Новий український націоналізм: три поверхи вергеП // Сучасність. -- 1993 - № - С 150-167; ПоІульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій. - К., 1993; Зябужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст - К., 1993; Єкельчик С. Пробудження нації До концепції історії українською національного руху другої половини XIX ст. - Мельбурн, 1994; Гриняк Я. Нарис історії України Формування модерної української нації XIX-XX століття (Навчальний посібник) - К., 1996; Дзюбак В. В. Отаман

Тарас Бульба-Боровей (Штрихи до політичного портрета). - К., 1996 та ш

³ ОУН: минуле і майбуття - К., 1993; Іванишин Василь Нація Державність Націоналізм - Дрогобич, 1992 га іп

⁴ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр ісі журн -- 1992 - № - 11

⁵ Римаренко Ю. І. Національний розвій України - К., 1995

⁶ До яких пращ можна віднести: Мирчук Пегро Нарис історії ОУН - Мюнхен- Лондон- Нью-Йорк, 1968; Книш Зіновій Становлення ОУН -- То ронто, 1970; М ар т и н е ц ь В о л о д и м и р . Українське підпілля: від УВО до ОУН. - Б м., 1949

¹ R i i d n y t s k y I v a u L Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian Histoty - Edmonton, 1987 -- P. 105

⁸ Б Грінченко- М Драгоманов Діалоги про українську національну справу -- К., 1994; Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. - Львів - Київ, 1922 та іп

⁹ В о й н и л о в и ч С. Неіснуюче питання // Праця. - 1905 - Ч II: Р и б а л к а Л. Про патріотизм // Наш голос -- 1910 - Ч. 2; З а к о п а н е н ь Д м Українське питання і російська соціал-демократія // Наш голос - 1911 - № та іп

¹⁰ Див докладніше: С. (І с н о в с ь к и й М и х а й л о Дмитро Донцов: політичний портрет - Нью-Йорк-Торонто, 1974

²¹ Див, наприклад: В а с с і я н Ю. До головних засад націоналізму // Розбудова нації -- 1928 - Ч 2; В а с с і я н Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму // Там же - 1929 - Ч 3/4 С ц і б о р с ь к и й М. Націократія - Б м., 1938 та іп.

¹⁰ S m i t h A n t h o n y D Theories of Nationalism - New York- Evanslon-San Francisco-London, 1971 - P 21

²³ Szporluk Roman Communism and Nationalism Karl Marx versus Friedrich List - New York-Oxford, 1988 - P 164

²⁴ He l l n e r E r n e s t Nations and Nationalism - Oxford, 1983 - P 1

⁵ Жсхтна стаття не вмістить усіх, навіть "найфундаментальніших" типологій націоналізму Тим, хто цікавиться цим питанням, радимо звернутися до таких праць: S m i t h A D. Theories of Nationalism - New York- Evanslon-San Francisco-London, 1971 (перевидана у 1983 в.); S u y d e r L Encyclopedia of Nationalism - New York, 1990

⁶ Цей короткий реферат типології Ганса Кона поластяться за: S n y d e r L Encyclopedia of Nationalism. - New York, 1990 - P 173-176.

⁷ Smyth E. D Theories of Nationalism. - P 197-198.

⁸ Greenfe l d L i a h Nationalism: Five Roads to Modernity - Cambridge- Lon don, 1993 - P 10- 11.

⁹ Ibid - P. 11- 12

¹⁰ Деякі інші типи класифікацій західних науковців містяться у книзі: Мала енциклопедія егаодержавотворення - К., 1997.

¹¹ K a r l W. Deutsch Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality - Cambridge, 1966

¹² Ge l l n e r E. Though and Change. - London, 1964 - P. 168

¹³ A n d e r s o n B. Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism - London - New York, 1993

¹⁴ Hobsbawm E (Ed) The Invention of Tradition - Cambridge, 1983

¹⁵ Saunders D. What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600 // Ethnic Groups - 1993 - Vol 10 -- P. 10. Автор посилається на такі праці: S i t h A n t h o n y D The Ethnic Origins of Nation - Oxford, 1986; A r m s t r o n g J o h n A Nations before Nationalism. - Chapel Hill, 1982

¹⁶ Saunders D. Op cit

¹⁷ Докладніше див: С м о л і й В. А. С т е п а н к о в В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації - К., 1997; Chynczewska-

Henkel Teresa. Świadomość uarodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985; Sevchuk Ihor Ukraine Between East and West. — Edmonton—Toronto, 1996 та ін.

³⁸ С М о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Назв, праця; Щ е р б а к В. О. Формування козацького стану в Україні. — К., 1997 та ін.

³⁹ Greenfield Liah. Op. cit. — P. 5.

⁴⁰ К о г у т З е н о и. Російський централізм і українська автономія:

Ліквідація

Гетьманщини 1760— 1830. — К., 1996; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С.

Назв

праця. - С. 236-314.

⁴¹ Hgosh M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge— London—New York—Toronto, 1985. — P. 220; М а г о ч і й П. Р. Галичина (історичні есе). — Львів, 1994. — С. 52—73. (В руслі концепції М. Гроха подається виклад українського "національного відродження" у підручнику Я. Г р и ц а к а. Нарис історії України. - К., 1996. - С. 58-101)

⁴² Щ е г о л е в С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912.

⁴³ М а г о ч і й П. Українське національне відродження: нова аналітична структу

ра // Галичина (історичні есе) — С. 52— 73; Ш н о р л ю к Р. Назв, праця

⁴⁴ Ця ідея докладно розвивається у фундаментальній праці Романа

Шпорлюка:

Szporluk Roman. **Communism** and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. — New York- Oxford, 1990.

⁴⁵ W a l i c k i A n d r z e j Poland Between East and West. — Cambridge. - P. 36

⁴⁶ Szporluk Roman. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. - P. 15.

⁴⁷ М а с е J. Op. cit.

⁴⁸ Див. докладніше: К а с ь я н о в Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х - 80-х років - К., 1995.